

Giriş

Şimdilerde, renklerinin ne anlama geldiğini merak ettiğimiz için araştırdığımız laleler, tarihi süreç içerisinde farklı bir konumda bitki olarak karşımıza çıkmaktadır. Edebiyatımızda (Baytop- Kurnaz, 2003, 80) ve sanatımızda neredeyse tartışılmaz yeri olan laleler, 14. Yüzyıla birlikte Anadolu'dan Avrupa'ya geçmiştir. Avrupa'ya geçmesiyle beraber Avrupa'da büyük merak uyandırmış ve bu merak, tam anlamıyla bir "lale çılgınlığı"na dönüşmüştür. Laleler, özellikle Hollanda ve Almanya'da aranan bir meta haline gelmeye başlamıştır. Bu çılgınlık bir statü göstergesi haline gelmeye başlamış, öyle ki bir lale soğanına bütün servetini yatıracak kişiler olmuştur. Bir pazar haline gelen bu çılgınlıkta her finansal metada olduğu gibi bir spekülasyon yaşamış ve Avrupa'da lalenin "lale devri" son bulmaya başlamıştır (Geçmişten Günümüze Lale, 2022).

Lalenin tarihi ve toplumsal yolculuğunda yaşanan bu gelişmeler, sosyolojik açıdan da farklı bir okumaya tabi tutulabilecek bir potansiyeli taşımaktadır. Dışarıdan baktığımızda yalnızca bir bitki olarak değerlendirebileceğimiz bu çiçek, toplumda farklı yerlere konumlandırılarak bambaşka bir çehreye bürünmüştür. Üzerine sağlanan belirli süreli konsensüs, onu bir statü göstergesi haline getirmiş ve insanları, ona sahip olabilmek için bir yarış içerisine itmiştir. Burada dikkate değer bir husus olarak düşünebileceğimiz nokta, "zihniyet" veya "toplumsal zihniyet" mevzusudur. Toplumda pek çok örneğine rastlayabileceğimiz bu tür örneklerde zihniyetin etkisinin ve insanlar tarafından nasıl algılandığının bir yansıması olarak kendisini göstermektedir. Bu durum Sabri Ülgener'in üzerinde durmuş olduğu "zihniyet" kavramını akla getirmektedir. Gerek zihniyet gerekse iktisadi zihniyet tek bir faktör ile oluşmamakta, toplum-zihniyet etkileşimini meydana getiren tüm faktörler zihniyetin oluşmasında etkili olmaktadır. Toplum ya da kişinin sahip olduğu bütün unsurlar söz konusu süreci şekillendirmektedir. Değer atfedilen veya değerli olan şey, toplumun zihniyetini oluşturan her unsur ile doğrudan ilişkilidir. Bu durumu, toplumun dinamikleri olan; sanat, ekonomi, din ve kültür gibi pek çok farklı alanda potansiyel bir şekilde görmekteyiz.

Dökümantasyon tekniği ile ele alınan söz konusu çalışmamızda, Sabri Ülgener'in "zihniyet" kavramı, din ve iktisat özelinde ele alınmıştır. Söz konusu kavramların hem kendi içinde hem de diğer kavramlarla ilişkisi ortaya konulmaya ve yorumlayıcı bir yaklaşım ile ele alınmaya gayret edilmiştir. Bu çalışma ile yazarın, zihin dünyasını oluşturan kavramlar ve onu anlamak için bir harita olan sosyo-biyografisi kayda değer ölçüde önemli bir güzergâh oluşturmuştur.

¹ Bahar Küçük (Doktora Öğrencisi), Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Ana Bilim Dalı, e-posta bahar_kucuk7@outlook.com. <https://orcid.org/0000-0001-6077-3898>.

1. Sabri Ülgener'in Sosyo-Biyografisi

Sabri Ülgener; 1911 yılında İstanbul, Gümüşhânevî Dergâhı'nda dünyaya gelmiştir. Baba tarafından dedesi Safranbolulu İsmail Necati Efendi'dir. İsmail Necati Efendi, Gümüşhanevî Dergâhı'nın müntesiblerinden olmakla birlikte; babası Mehmet Fehmi Ülgener, Cumhuriyet döneminin ilk İstanbul müftüsüdür. Anne tarafından İstanbullu olan S. Ülgener'in annesi, Emine Behice Hanım'dır. Anne tarafından dedesi, Osmanlı paşalarından olan Hasan Sabri Paşa'dır. Ailesi, dedesinin vefatı olan 1919 yılına kadar, dergâhın tahsis etmiş olduğu ikametgahta yaşamış bulunmaktadır. İlkokula Divanyolu'nda başlayan Ülgener, eğitim hayatının devamını İstanbul Erkek Lisesi- ibtidâî kısmında sürdürmüştür. Bir taraftan okul hayatına devam ederken diğer taraftan ailesi aracılığıyla farklı ilim dalları öğrenmiştir. Evde, babası Mehmet Fehmi Ülgener'den şer'î ilimleri öğrenmiş ve tasavvufla arasında yakın bir bağ hissetmiştir. Arapça ve Farsça gibi dilleri öğrenmesinin yanı sıra, babasının yanında ilmî sohbetlere de katılan yazar farklı ilimlerle hemhal olmuştur. Bunların yanı sıra kendi gayret ve çabasıyla Almanca öğrenen Ülgener, çocukluk ve gençlik çağlarını ilmi bir atmosferde tecrübe etmiştir (Sayar, 2012, 290).

1932'de İstanbul Darülfünûnu Hukuk Fakültesi'ne başlamış ve fakültesini bitirmesinin ardından, 1936'da İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesine geçiş yapmıştır. Burada Alman hocaların kitap, makale gibi çalışmalarını tercüme etmiş ve bu sayede farklı görüş ve düşünceleri de okuma fırsatı bulmuştur (Sayar, 2012, 291).

Bununla beraber, Ülgener'in sahip olduğu bilgi ve birikimi salt kitabi olmaktan uzak bir özelliktedir. Hayatının farklı evrelerinde değişik kültür ve yaşam tarzına sahip insanlar arasında bulunmuş, birbirinden farklı görüşleri kendi potasında birleştirme fırsatı elde etmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yılları, Ülgener'in çocukluk yılları ile aynı döneme denk gelmiş ve böylelikle yazar, bir devletin dağılırken bir devletin kurulmasına şahit olmuştur (Dağ, 2013, 1).

Aile hayatının birikimli geçmesi, üniversite hayatı ile farklı ilim dallarını görmüş olması ve nihayetinde gerek toplumsal gerekse kültürel anlamda birbirinden farklı zaman dilimlerini yaşaması yazarın düşünce dünyasının farklı yönlerden gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Ülkemizde, Din Sosyolojisi disiplinin gelişmesinde önemli katkıları olan mütefekkir, bu alanda iktisat- zihniyet ilişkisine değinmiş ve bu bilim dalına yeni kavramlar kazandırmıştır (Erdoğan- Çakmak, 2020, 46-47). Din- toplum ilişkisini bu perspektiften ele almasında hem yaşadığı dönemin hem de ailesinin etkisi olan yazar, yaşadığı toplumunda bir aynası olmuştur.

1983 yılında aramızdan ayrılan yazar için, Prof. Dr. Orhan Tuna;

"... Diğer taraftan bu müstesna hoca, büyük mütefekkir memleketimizde genç ilim kuşaklarının daima örnek ve ibret almaları gerek en mümtaz vasıflara sahip bir insandı. Çünkü merhum hoca ilmi çalışmalarını asla maddi bir kazanç, geçici olmaya mahkûm bir iti- bar ve şöhret vasıtası haline getirmemiş, ilmi haysiyetini her şeyin üzerinde tutmak, nihayet ilimle ticareti hiç bir suretle bir araya getirmemek üzere, kendi köşesinde reklamsız ve alayışsız, adeta münzeviyane denilebilecek tarzda çalışmalarını sürdürmüş, diğer değerli eserlerinin yanında,

din sosyolojisinin en çetin ve çetrefil meselelerde uğraşmış, dünyamızda gelmiş, geçmiş birkaç şöhretli sosyologdan biri olduğuna asla şüphe bulunmayan Max Weber ‘in din sosyolojisi ile ilgili ünlü eserlerini derinliğine tetkik, tahlil ve tenkit etmiş, Weber ‘in hüsus ile İslâm dini hakkındaki noksan ve hatalarını alimane tarzda ikmal ve tashih etmek suretiyle, ortaya gerçekten bir “şaheser”, bir “lâyemut” tez koymuştur... (Tuna, 1987, 4).” sözleri dile getirmiştir.

S. Ülgener’in Başlıca Çalışmaları ve Etkilendiği Düşünürler

Ülgener yaşamış olduğu zamansal konjonktürde, pek çok şeye şahit olmuştur. İkinci Dünya Savaşı’nın üniversitede bulunduğu yıllara denk gelmesi ve bu sebeple ülkemize gelen Alman hocalarla karşılaşması, batı iktisadi yaşamını ve alt yapısını öğrenmesini sağlamıştır. Bu hocalar arasında; G. Kessler, A. Rüstow, F. Neumark gibi Alman hocalar yer almaktadır. Bunun yanında Almanca bilmesi sebebiyle, söz konusu hocaların derslerinde tercümanlık yapması farklı konulardaki öğrenmelerine katkıda bulunmuştur. Ülkemizde ders vermesinin yanı sıra, bazı yurt dışı üniversitelerinde de dersler vermiştir. Böylelikle Batı’nın kendisini de yerinde tahlil etme imkânı bulmuştur (Dağ, 2013, 2-3).

Sabri Ülgener’in öğrencisi olan, Prof. Dr. Ahmet Güner Sayar “Bir İktisatçının Entelektüel Portresi: Sabri F. Ülgener” isimli eserinde;

“... Gerçekten de Alman hocalarla temastan sonra, kafasındaki fırtınalar yerini tam bir sükûnete bıraktı. Artık kendi ismini Türk sosyoloji düşüncesine taşıyacak çalışmaların eşliğine ulaşmış, Weber sosyolojisinin aydınlattığı uzun ince yolda, Osmanlı iktisat tarihinden hareketle ekonomi ile din (İslâmiyet) arasında sağlıklı köprüler kurmak için malzeme toplamaya başlamıştı. Alman hocaların sihirli dokunuşu Sabri Ülgener’de fitrî bir eğilim olan İslamî tasavvuf neşesine somut-tarihi olgular dünyasına bakmada farklı bir boyut ilave etti. Aile ocağında bir Nakşibendî şeyhi olan dedesi İsmail Necati Efendi’nin yaktığı ateşin saldığı rahmaniyet kendisinde mevcut fitrî istidadın gelişmesine vaktinde bir ivme verdi ve bu hal kesintiye uğramadan vefatına değin sürdü... (Sayar, 2012, 24-25).” şeklinde değinmiştir.

Alman hocalarla olan irtibatının ardından, mevcut iktisat bilgisinden sıyrılarak belirli bir metoda dayalı çerçeve oluşturmak isteyen yazar, aynı ekonomik uygulamanın farklı ortamlarda birbirinden farklı sonuçlar vermesinin nedenlerini araştırmak istemiştir. Bu anlamda Osmanlı’nın iktisadını incelemiş ve geri kalmanın sebeplerini ortaya koymaya gayret etmiştir. Bu anlamda en önemli etkilendiği isim Max Weber olmuştur. Weber, çalışmalarında sosyal tarih alanından hareket ederek din-profan arasındaki ilişki (Weber, 2022, 169) ve etkiyi ortaya koymaya çalışmıştır. Bu konudaki en önemli eseri diyebileceğimiz “Protestan Ahlakı ve Kapitalizm Ruhu” adlı eserinde dini fikirlerin ekonomik davranışa yansımalarını değerlendirmiştir (Kurt, 2011, 124; Çapcıoğlu-Akyüz, 2012).

Kendi çizgisini oluşturan yazar, “İktisadi İntihat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri (1951)”, “İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası”, “Zihniyet ve Din (1981)”, “Zihniyet, Aydınlar ve İzmler (1983), “Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti (1984)” gibi eserleri kaleme almıştır. Daha sonraları, Ülgener’in eserleri bir

yayın evi tarafından toplanarak “Sabri Ülgener: Toplu Eserler” balığı altında birleştirilmiştir (Acar- Bilir, 2014, 116).

Mütefekkirin Düşünce Dünyası

Bir bireyin düşünce dünyasının şekillenmesinde nasıl ki tek bir durum veya tek bir olgu sebep değilse, Ülgener’in düşünce dünyası içinde aynı durum söz konusudur. Kendi hayatı içinde yaşamış ve tecrübe etmiş olduğu hem coğrafi hem sosyo-kültürel ortam, ailesinden aldığı eğitim, karşılaşmış olduğu sosyal olaylar gibi durumlar düşünce dünyasının şekillenmesinde etkili olmuştur. Ailesinden miras olarak nitelendirebileceğimiz dini bir temel ve kendisinin oluşturduğu profan çizginin bir karmasını ortaya koyabilme ve bu pencereden bakabilme kabiliyeti iktisada da farklı bir açıdan bakabilmesini sağlamıştır. Madalyonun iki yönünü de görebilen yazar yaşadığı dönem itibarıyla, tarihi çizgi üzerinde pek çok olaya şahit olmuştur. Osmanlı Devleti’nin dağılma süreci, büyük ekonomik buhran, büyük savaşlar gibi birbiri ile ilişkili sonuçlara şahit olmuştur.

Makro ekonomi öğreniminin ülkemizde sistematik hale gelmesine katkı sağlayan yazar, Weber’in Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu ile örtüştüğü düşüncesinden yola çıkarak din, ahlak ve iktisat ilişkisini Müslüman dünyası bakımından ele almıştır. Osmanlı toplumunda oluşan darlık buhranlarından ve söz konusu buhranların sebep-sonuçlarından bahsederek ortaya koymuştur. Somutlaştırarak ele aldığı sonuçları; köylerden kentlere göç, nüfus artışı, savaşların uzun sürmesi gibi sonuçlarla açıklamıştır (Ülgener, 2006a, 80-96; Acar- Bilir, 2014).

Ülgener gerek iktisat ahlakı gerekse zihniyeti tek bir fonksiyonun değil pek çok faktörün etkilediğini söylemektedir. Dinin de içerisinde bulunduğu; devrin ahlaki anlayışı, sanat anlayışı ve edebi anlayış gibi kavramların dönemdeki zihniyeti oluşturan etkiler olduğundan bahsetmektedir. Özellikle dönemin sanat eserlerinin önemli olduklarını vurgulamıştır. Bu anlamda Divan edebiyatı dahil farklı yazı türleri ile ilgilenmiştir. Geçmişe yönelik idealleştirmelerden uzak duran mütefekkir, bu tutumu ile Weberci bir çizgide ilerlemiştir. Weber’in “ideal tip” yöntemini izleyerek farklı tarihi dönemler ve farklı coğrafyalar arasında karşılaştırmalar yaparak temel problemleri izah etmeye çalışmıştır. Toplum içindeki ağalık-efendilik gibi hiyerarşik yapı ve boyun eğme kültürünün algı ve anlayışlara sirayet ettiği üzerinde durmaktadır (Ülgener, 1981, 13-53; Tak, 2017, 301-304).

2. Ülgener ve Zihniyet Tasavvuru

Zihniyet Kavramı

Zihniyet; bireyde bir tutum ve insan zihninin bir tavır alışı halidir (Öner, 1984, 83). Bireyden topluma ve toplumdan bireye bir etkileşim ürünü olan zihniyet, birden fazla unsurun etkileşim ürünüdür. Bu unsurlar arasında din, kültür, iklim, sanat gibi şartlar bulunmaktadır. Din, kültürü etkilediği gibi kültürde dini etkileyen (Kırtepe- Yavuz, 2020, 298; Günay, 2003) bir dinamiğe sahiptir. Bu kompleks bütün maddi ve manevi ürünleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu anlamıyla kültür “toplumu, bireyleri

birbirine bağlayan bir karşılıklı ilişkiler sistemi” olarak karşımıza çıkmaktadır (Giddens, 2000, 18-20).

Kültür, toplumun karşılaştığı sorunlara çözüm üretebilmesi için geçmişten gelen birikimi de bünyesinde taşımaktadır. Söz konusu birikimin oluşmasında önemli bir unsur olan din, bir bakış açısı ve değerlendirme formu oluşturmaktadır. Yaşam içerisinde ve hayatın merkezinde yer alan din, ortak payda olan insanın yaşamını organize etmektedir. Dinin inanç boyutu bireysel tecrübe edilen bir özellik arz ederken dinin toplumsal boyutu genele yansımaktadır. Bireysel anlamda emredilenin yapılması veya yapılmaması gerçek anlamıyla toplumsal açıdan sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Dini değer ve normlar bir taraftan bireyler tarafından deneyimlenirken diğer açıdan toplumsal çizgi ve formun da oluşmasını sağlamaktadır (Güngör, 2023, 1; Kırtepe- Yavuz, 2020, 298-300).

Batı’nın da din-toplum formunda “zihniyet” değişim süreci olarak değerlendirebileceğimiz pek çok durumu yaşaması bir farklılaşmayı tetiklemiş ve toplum tabanında bir etkileşime neden olmuştur. Kapitalizmi ortaya çıkaran ve genel anlamda yerleşmesini sağlayan zihniyet değişimi Weber’in yazılarında betimlenmiş ve bazı unsurların zihniyet süzgecinden geçerek toplumsal bir yankı bulmasına neden olmuştur. Weber, Batı toplumunun gelişme dinamiğini “rasyonelleşme” kavramı ile açıklamakta ve kapitalizmi rasyonelleşmenin bir tezahürü olarak nitелеmektedir. Protestanlığın bir rasyonelleştirme gerçekleştirdiğini ve bu doğrultuda gerek toplum hayatını gerekse iktisadi hayatı rasyonelleştirerek modern kapitalizmin ortaya çıkmasını sağladığını vurgulamıştır (Torun, 2008, 17-19). Tıpkı Weber örneğinde olduğu gibi zihniyet değişimi, yeni kavramların ortaya çıkmasına ve toplumsal hayatın yeniden şekillenmesine neden olan bir etmendir. Bu anlamda Weber, dinin sosyal değişimler üzerindeki etkisini ortaya koymuştur.

Şerif Mardin, “Din ve İdeoloji” adlı eserinde zihniyet kavramını “yumuşak ideoloji” olarak değerlendirmektedir. İnsanların belirli hadiseler karşısında belirli tepkiler verdiği ve belirli vaziyet alışları edindiğini belirtmektedir (Mardin, 2018, 13-14). Vaziyet alışlar bir nevi bir zihniyet yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zihniyet kavramı, birden fazla kavramla ilintili olan bir sözcüktür. Bölüm içerisinde de görüldüğü gibi kültür, sanat, dini inanışlar, iktisadi durumlar gibi pek çok kavram “zihniyet” ile yakından ilişkilidir. Dönemin ortodoksi anlayışı zihniyeti şekillendirmekte, zihniyette genel kabul gören anlayışa etki etmektedir. Dinamik bir özellik arz eden söz konusu kavram zaman ve zemin içerisinde yeniden şekillenebilmektedir.

Sabri Ülgener ve Zihniyet Anlayışı

Toplumun bir ürünü olan insan, zihniyetini pek çok farklı etkenlerle şekillendirmektedir. Ülgener’in üzerinde durduğu “zihniyet” kavramı bir bütün arz etmektedir. Zihniyet ile doğrudan ilişkili olan iktisat ahlakı “*gündelik tavır ve davranışlarımız üzerine –doğrudur veya eğridir yollu- yargılayıcı değer hükümlerinin söz ve deyim halinde ifadelendirilmiş bütünüdür... Max Weber de din açısından aşağı yukarı aynı*

sonuca varır. İktisat ahlaki, dinin dogma ve teori yanı bir tarafa kişinin -pragmatik doğrultuda- fiil ve hareketlerine ilişkin saiklerin toplamıdır... (Ülgener, 2015, 20). “ şeklinde ele almıştır.

Ülgener, iktisat alanını da dahil ettiği bütün insan bilimlerinin insan ile doğrudan ilişki içerisinde olması gerektiğini vurgulamıştır. Mütefekkir için çağdaş iktisadi analizlerde yaşanan temel sorun “insanın” çoğunlukla devre dışı bırakılarak olup bitene yalnızca mal ve para gözü ile bakmanın alışkanlık haline getirilmesidir (Ülgener, 2006, 7). İnsan zihniyeti ile iktisadi olanın arasında sıkı bir bağ olduğunu vurgulamış ve karşılıklı bir etkileşimin olduğunu söylemiştir.

“Zihniyet” ve “iktisat zihniyeti” Ülgener için ele alınması gereken asli sorunsal olmuştur. Ülgener’in yaklaşımını klasik yaklaşımlardan farklı kılan, ilk bakıldığında mutlak bir iktisadi karakter taşıyor gibi gözüken olaylara sosyolojik normlarla yaklaşabilmesi olmuştur. Neden- sonuç ilişkisinde potansiyel etkenleri yalnızca iktisadi temellerde aramak yerine sosyo-kültürel nitelikleri de dahil ederek çözümler ortaya koymuştur. Bu anlamda en önemli örneği Osmanlı toplumu ve kapitalizme yönelik yaptığı iktisadi- sosyolojik analizdir (Işıkhani, 2022, 370-372).

Ülgener, Weber’in kapitalizmin oluşumuna dair yaptığı çalışmayı, benzer tutumlarla Osmanlı toplumunda kapitalizmin neden gelişmediği üzerine araştırmalar yapmış ve en genel çerçevede Batını tasavvufi anlayışın benimsenmesiyle ilgisi olduğunu düşünmüştür. Mütefekkirin çalışmalarına göre bu anlayış; içe kapanma, donuklaşma ve dünyadan el-etek çekme düsturuna zemin hazırlamıştır. Aslında bu anlamda Osmanlı toplumunda bir “Ortaçağlaşma” meydana gelmiştir. Ortaçağlaşma kavramını yerinde kullanan yazar, o dönemin ana karakter özelliklerine vurgu yapmaktadır. O dönemde hakim olan gerileme mantığı ve donukluk (Işıkhani, 2022; Kayapınar, 2012, 52-65), yazarın vurgu yaptığı asli mevzudur (Ülgener, 2015, 28-35). İslam ve iktisat anlayışında; Weber tarafından yorumlanan haliyle İslam’ın iktisadi/ kapitalist gelişmeye engel olduğu görüşü ve diğer tarafta ise aslında söz konusu duruma İslam’ın değil, İslam’ın farklı anlayışlarının neden olduğu varsayımdır. Ülgener; bu durumun, İslam dininin sahip olduğu değerlerle ilgili olmadığı, Hz. peygamber ve sahabenin ortaya koyduğu uygulamalarla ilişkisi bulunmadığını; dönemsel anlamda sosyal, siyasi, kültürel ve iktisadi unsurla ilgili olduğunu ortaya koymaktadır. Ülgener, her ne kadar azınlıkta olsa, bu durum için İslam dünyasındaki Melamilik örneği vermektedir. Melamilikte, dünya haz ve zevk ortamı olmadığı gibi, günah ve kusurlardan kaçınmak ve dünyayı iyi konuma getirmek için mü’minin önüne serili olan madde ve malzemeyi değerlendirmesi- işlemesi için var edildiği görüşünü yansıtmaktadır. Burada vazife bilinci ve meşguliyet ön plandadır (Ülgener, 1991, 32-35). Ülgener Melamilik ile ilgili olarak;

“Melami Hakk’a yakınlığını halkın dışında belli bir davranış ve özel kıyafetle sergilemeyi asla düşünmeyerek, herkesle beraber ve herkes gibi işi gücü peşinde; kulluğunu ise arada sessiz sedasız yerine getirmekle meşgul! Daha kısası: Görünürde halkla, gönülde Hakk’la beraber! Sade ve son derece gösterişsiz yaşantısı içinde çalışma ve üretmenin- Calvinist çizgiden geri kalmayan- ısrarlı takipçisi! Kıyaslama, istenirse daha da ileri götürülebilir: Melami Tanrı

varlığında benliğini ifna etmeyi gaye olarak muhafaza ile birlikte, irade ve hareket tarafına yine de bir çıkış ve boşalma fırsatı arayıp bulmayı elden bırakmamıştır. Kendi başına belki bir “hiç”; fakat bütün o hiçliği ile emanet aldığı Tanrı kudretinin taşıyıcısı ve aleti olarak “var” oluşun tam ve eksiksiz bilincine sahip (Ülgener, 2006, 103).”

Püriten ve riyazetçi bir anlayışı benimseyen Melamilikte, Batı’da ki Protestan görüşte olduğu gibi iş ve çalışma ibadet derecesinde görülmüştür. Bu anlayış neticesinde Anadolu’da “Ahilik” gibi esnaf teşkilatı kurulmuştur. Sabri Ülgener’e göre, diğer tarafta ortodoksi konumunda olan Batını tasavvufi anlayış Osmanlı’da iktisadi zihniyet biçimini şekillendirmiş ve genelin bu zihniyetle şekillenmesi gerçekleşmiştir. Yazar, Batı’da ki iktisadi rasyonallite gibi bir anlayışın benimsenmesinin aksine, Batını tasavvufi anlayışı benimseyen esnafın Osmanlı’nın iktisadını şekillendirdiğini dile getirmektedir. Dolayısıyla Osmanlı’da yaşanan süreçle Batı’da yaşanan süreç taban tabana zıtlık arz etmektedir (Demirpolat, 2002, 296).

Weber ise İslam toplumlarında tıpkı Batı’da olduğu gibi bir anlayışın gelişmesinin nedenlerini Ülgener’den farklı açıklamaktadır. Ona göre bu durum İslam’la ilgilidir. İslam, savaşçı ve feodal bir özellikte olan, birikimini savaş ganimetlerinden elde eden ve patrimonial özellikte bir dindir. Ülgener, Weber’in bu yorumlarını değerlendirmekte ve Weber’in genel tahlilleri içerisinde en zayıf tahlilinin İslam hakkındaki yorumları olduğunu bildirmektedir. “Yanlı” bir tutum sergilediği ve ortaya çıkan bu durumun İslam’la ilgisi olmadığını belirtmektedir. İslam’ın mala, mal varlığından dolayı değil, insanlarda oluşturabileceği kibir ve gurur yarışından dolayı karşı geldiğini vurgular (Özkiraz, 2003, 57-58). İslam’ın dünya ile uzlaşan bir konumda olduğu görüşüyle Weber ile aynı fikirdeyken, İslam’ın sadece savaşçılar dini olmadığını şöyle yazmaktadır:

“Savaşçı dininden -yola çıkıp sözü feodal toplum yapısına ve oradan politik bir merkez olarak şehre getirdiğimiz anda gerçeğe ters düşmenin ölçüsü de büsbütün göze batır boyutlara varmış olmaktadır. İslam’ı, Hristiyan Batı’nın orta tabakaya (burjuvaziye) dayalı kapitalist sivilizasyonundan ayırmak için feodal politik tabana oturtmayı ve hele göçebeliliğin başını çektiği bir çöl dini olarak tanıtmayı haklı çıkaracak belgelere sahip değiliz. Eldeki belgeler bilakis İslam’ın ülkelerarası ticaretin adam akıllı geliştiği şehirleşmiş bir çevrede gözlerini dünyaya açtığını gösteriyor (Ülgener, 1981, 60).”

Sosyal anlamdaki davranışların kaynağının, toplum ve kültürle yakından ilgisi olduğunu gösteren Ülgener, iktisat ahlakını ortaya koyarken de bu durumu gözler önüne sermektedir. İnsanın içinde bulunduğu dönem, tercih ettiği kalıplar, toplumun zeminindeki değer ve yargıların, iktisadi zihniyet dahil “zihniyet”i nasıl etkilediğini de ayrıca göstermektedir.

Ülgener’in sosyal bilimlere getirmiş olduğu yenilikler ve yapmış olduğu katkılar yadsınamaz bir gerçektir. Weber’in takipçisi olmakla birlikte gerek Weber çizgisinde takip ettiği metodolojik sapma ve gerekse bazı kıyaslamalarına eleştiriler de getirilmiştir. Ülgener’in, İslam’ın kapitalleşmeye veya kapitalizme mani olmadığını göstermek için Kalvinizme karşı Melamilik örnek gösterdiği görülmektedir. Bu noktada yanlış bir kıyas içerisinde bulunduğu düşüncesi ile eleştirilmektedir. Tıpkı

Weber'in; İslam'ı ve Doğu'yu Batı çizgileri içinde değerlendirerek yaptığı gibi bir şeyi kendi bağlamından uzak bir şekilde ele almıştır. Aslında genel anlamıyla Doğu kapitalizminin yansıması Melamilik değildir. Protestan- Calvinist görüş, farklı bir anlayış ve toplumsal düzenin sonucu olarak ortaya çıkan bir anlayış iken, Melamilik dünya görüşünü farklı çizgilerde ve tasavvufi anlayışta oluşturmuş çizgidir (İlhan, 2014, 126-127). Sabri Ülgener, bu yaklaşımları ve düşünceleri neticesinde eleştirilmiştir.

3. Zihniyet Tasavvuru ve Din Sosyolojisi İlişkisi

Ülgener'in çalışmaları her ne kadar iktisat karakterli çalışmalar olsa da dinle ilişkili bir özellik arz etmektedir. Genel anlamıyla mütefekkirin çalışmalarının doğrudan veya dolaylı olarak, bir şekilde dinle ilişkili olduğu görülmektedir. Bu durumun oluşmasında şüphesiz, pek çok faktör etkili olmakla beraber, sosyo-biyografisi ayrıca önem arz etmektedir. Yaşantısı boyunca içinde bulunduğu süreç, ailesinde tasavvufla ilişkili bireylerin bulunması, babasının devlet kurumlarında dini görevde yer alması gibi etmenler bu duruma zemin hazırlamıştır.

Bunların yanı sıra içerisinde bulunduğu tarihsel süreçlerin gereği olarak savaşların olması, ekonomik buhranların yaşanması gibi olayların gerçekleşmesi biyografisinde farklı kişilerle irtibat kurmasını sağlamıştır. Alman hocalarla bu olaylar neticesinde karşılaşmış ve diğer pencerelerden de bakabilme özelliği kazanmıştır. İçinde bulunduğu süreçten bağımsız alamayacağımız “zihniyet” tasavvuru bu sürecin bir parçası konumundadır. “Zihniyet” ve “iktisat zihniyeti” ayrımına gitmesi, insanın bu iktisadi sürecin içinde bir aktör olarak kabul etmesi, tıpkı Weber'de olduğu gibi din-ekonomi ilişkisine eğilmesi gibi çıktılar bu alana yeni yaklaşımların başlangıcı olmuştur (Çapcıoğlu, 2009, 222; Günay, 2001, 149).

Hem konusu hem yöntemiyle Max Weber'in yolunu takip eden Ülgener, anlamacı ve yorumlayıcı metodu benimsemiştir (Yavuz, 2017, 95). Sabri Ülgener'e kadar olan dönemde daha çok pozitivist çizgi takip edilmiştir. Ziya Gökalp'in takip ettiği Emile Durkheim çizgisi, Ülgener ile değişmiş ve yeni bir metot benimsenmeye başlamıştır (Erdoğan- Çakmak, 2020, 39). Pozitivist geleneğe olduğu gibi katı bir metodoloji anlayışı benimsemek yerine, sosyal olguları daha anlaşılır bir dille ele almak “anlamacı” yaklaşımın ana gayeleri arasındadır. Tarih ve sosyoloji bu yöntemde bir aradadır. Weber (Güngör, 2020, 1), toplumsal olguların nedensel açıklamalarını benimseyen pozitivist geleneğe karşı insan davranışlarının açıklanması yöntemini benimsemiştir. Burada söz konusu olan durum basit bir olayın diğer bir olay tarafından izlenmesi veya mevcut olaya eşlik etmesi ya da eşlik etmesi ihtimalini taşımasıdır. Burada önemli olan araştırmanın rasyonel bir prosedür dahilinde takip edilmesidir (Hira, 2000, 53-54).

Sonuç

Sosyo-biyografinin bireyin yaşantısında ne derece önemli olduğunun bir örneği olan Sabri Ülgener, sosyoloji-iktisat ve din sosyolojisi üçgeninde ülkemizde yeni bir

anlayışın öncüsü olmuştur. Onun sosyolojik anlayışında içinde bulunduğu dönemin çıktıkları önemli derecede etkili olmuştur. Gerek büyük savaşların yaşanması gerekse ekonomik buhranlar onun bakış açısında yeni bir pencerenin açılmasını sağlamıştır. Aile bireylerinin sahip olduğu dini-tasavvufi arka plan yazar için bir güdülenme motivasyonu sağlamıştır. Bu durum araştırmalarını gerçekleştirirken esnek bir anlayış ortaya koyabilmesine yardımcı olmuştur.

“Zihniyet ve din” ilişkisi Ülgener öncesinde ele alınmış bir araştırma olmamakla birlikte, yazar konuyu yöntem olarak da farklı bir anlayışla ele almıştır. Kendisinden önce pozitivist bir çizgi takip ediliyorken, Ülgener ile beraber Weber’in temsilcisi olduğu “anlayıcı” çizgi din sosyolojisi disiplininde benimsenmeye başlamıştır. Konuya farklı bir perspektiften yaklaşabilmesi bu alanda bir yenilik olarak yerini almıştır.

Yazar, “iktisat- din- zihniyet” üçlüsü arasındaki ilişkiyi ortaya koyarken zihniyetin önemine ayrıca dikkat çekmektedir. Zihniyeti oluşturan unsurların tek bir faktörden etkilenmediğini birden fazla etkinin zihniyeti oluşturduğunu vurgulamıştır. Batını anlayışın Osmanlı iktisadının şekillenmesinde etkili olduğunu dile getirmiştir. Yazar; Weber’in, Prostanlık ve kapitalizm arasında ortaya koyduğu araştırmayı, Osmanlı Devleti ve kapitalizm arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı benzer metotlarla ortaya koymaya çalışmıştır.

Bir nevi dini anlayış ile iktisat ilişkisini ortaya koymayı amaçlayan yazar, insanların iradelerini belirli istikametlere yöneltme gücü olan dinin insanların davranışlarında (Demir, 2013, 97) etkili olduğunu ortaya koymuştur. Dinin tek bir anlayış çehresinin bulunmadığı gerek tasavvufi zümrelerce gerekse Batını anlayışlarca “zihniyetleri çerçevesi”nde farklı bir yansımanın bulunduğunun altını çizmiştir. Toplum tarafından genel zeminde kabul gören dini görüşün sanat, kültür ve iktisat gibi pek çok şeyi şekillendirdiğini belirtmiştir. Osmanlı, iktisadi-toplumsal anlayışta Batını anlayışı daha çok benimsediği için ekonominin de bu çerçevede örüntü oluşturduğunu dile getirmiştir.

Kaynakça

- Acar, M. - Bilir H. “Gerçek Bir Alim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri F. Ülgener”. KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 114-122, 2014.
- Baytop t. ve Kurnaz C. “Lale”. TDV İslam Ansiklopedisi 27/81-83, 2003.
- Çapcıoğlu, İ. “Türkiye’de Din Sosyolojisi: Tarihsel Arkaplan ve Yeni Gelişmeler”. Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi, 219-233, 2009.
- Çapcıoğlu İ. ve Akyüz N. Din Sosyolojisi El Kitabı. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Dağ, M. “Sabri F. Ülgener’in “İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası” Eseri Hakkında Bir İnceleme”. İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi, 117-128, 2021.
- Demir, Ö. Din Ekonomisi. Ankara: Sentez Yayınları, 2013.
- Demirpolat, A. “Ülgener ve Geri Kalmışlık Sorunsalı”. Marife Dergisi, 285-297, 2002.
- Giddens, A. Sosyoloji. Ankara: Ayraç Kitapevi, 2000.
- Günay, Ü. Din Sosyolojisi. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

- Güngör, Ö. “Sekülerleşme Nedir: Kavrama Giriş” Sosyolojik Açıdan Din ve Sekülerleşme, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2023.
- Güngör, Ö. Dönüşen Zihinler, Değişen Aidiyetler: Türkiye’de Dini Gruplar, 2020.
- Hira, İ. “Max Weber’in Yöntem Anlayışı”. Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, 2000.
- Işıkhan, B. “Sabri Ülgener’in Zihniyet Anlayışı Açısından Osmanlı Sosyal Hayatının Değerlendirilmesi”. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 368-386, 2022.
- İstanbul Lale Vakfı. (2022). Geçmişten günümüze lale. Erişim Adresi: <https://www.ilav.org/gecmisten-gunumuze-lale/>
- İlhan, H. Max Weber ve Sabri Ülgener’de İktisadi Zihniyet Analizi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Kırtepe, S. ve Yavuz, S. “Siyaset ve Din, Ekonomi ve Din.” Din Sosyolojisi, ed. Özcan Güngör, İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2020.
- Kurt, A. Din Sosyolojisi. Dora Yayınları, 2011.
- Mardin, Ş. Din ve İdeoloji. İletişim Yayınları, 2018.
- Öner, N. “Zihniyet Farklılıkları ve Kültür”, Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1984.
- Sayar, Ahmed G. Bir İktisatçının Entelektüel Portresi. Ötüken Neşriyat, 2012.
- Ülgener, Sabri F. Zihniyet ve Din. İstanbul: Derin Yayınları, 2015.
- Ülgener, Sabri F. Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler. İstanbul: Der Yayınları, 2006.
- Ülgener, Sabri F. İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası. İstanbul: Der Yayınları, 1981.
- Tak, A. “Sabri F. Ülgener, İktisadi Hayat, Tasavvuf, Geleneksel Dünya ve İslâm’ın Yeni Teolojisi” FSM İslami Araştırmalar Dergisi, 2017.
- Torun, İ. “Max Weber’e Göre İktisadi Zihniyetin Rasyonalizasyonu”. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2008.
- Tuna, O. “Sabri Ülgener ve İki Eseri”. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 1987.
- Weber, M. Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu. Ankara: Dorlion Yayınları, 2022.
- Yavuz, S. “Konu ve Yöntem Bakımından Sabri Ülgener ve Din Sosyolojisine Katkıları”. İslami İlimle Dergisi, 2017.